डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापनातील आव्हाने आणि संधी : एक अभ्यास

डॉ. किशोर मो. ढुमणे
ग्रंथालय प्रमुख
सुवालाल पाटनी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुलगाव
E-mail Id : kishor.dhumne3108@gmail.com

सार :

डिजिटल युगात मल्टीमीडिया उत्पादने आणि सेवांची प्रचंड वाढ होत आहे, म्हणून त्यांचे व्यवस्थापन करणे आणि विविध स्वरूपांमध्ये प्रसार करणे आवश्यक आहे. हा पेपर डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापनातील आव्हाने आणि संधी आणि डिजिटल लायब्ररी व्यवस्थापनात ग्रंथपालांची भूमिका यावर लक्ष केंद्रित करतो. या इलेक्ट्रॉनिक वातावरणात ग्रंथपालांना डिजिटल संग्रह व्यवस्थापित करण्यात अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो जसे की हक्क व्यवस्थापन, बँडविड्थ, डेटाचे जतन, परंतु त्यांच्यासाठी संधी अधिक आहेत. ग्रंथालय व्यावसायिक डिजिटल ग्रंथालयच्या व्यवस्थापनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, परंतु ज्ञान आणि कौशल्यांशिवाय ते शक्य नव्हते.

कीवर्ड : डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापन, ग्रंथपाल, मल्टीमीडिया.

प्रस्तावना:

माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे, शैक्षणिक ग्रंथालये त्यांच्या छापील कामांना डिजिटलमध्ये बदलत आहेत. डिजिटल वातावरणात, योग्य वापरकर्त्याला योग्य माहिती प्रदान करणे हे कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचे उद्दिष्ट असते. डिजिटल ग्रंथालयाला इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय असेही म्हणतात, जे डिजिटल स्वरूपात माहिती संग्रहित करते आणि संगणकाद्वारे प्रवेश प्रदान करते. आजकाल इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात विस्तृत संसाधने प्रकाशित केली जातात, ज्यामुळे ग्रंथालयांना त्यांचे आयोजन आणि प्रभावीपणे प्रसार करण्याचे आव्हान आहे. हा पेपर डिजिटल ग्रंथालयाच्या व्यवस्थापनावर चर्चा करतो आणि डिजिटल युगातील आव्हाने आणि संधी अधोरेखित करतो. डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे प्राथमिक उद्दिष्ट कमी खर्चात प्रभावीपणे आणि कार्यक्षमतेने माहिती पोहोचवणे आणि वापरकर्त्यांना दीर्घकालीन शिक्षण संधी प्रदान करणे आहे.

“डिजिटल ग्रंथालयाची व्याख्या "नवीन प्रकारच्या माहिती संसाधनांचा समावेश असलेल्या ग्रंथालयांची कार्ये पार पाडण्याचा नवीन मार्ग, वर्गीकरण आणि कॅटलॉगिंगसाठी नवीन दृष्टिकोन, इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली आणि नेटवर्कचा सघन वापर आणि बौद्धिक, संघटनात्मक आणि इलेक्ट्रॉनिक पद्धतींमध्ये नाट्यमय बदल" अशी केली जाऊ शकते.

ई.ए. फॉक्स

Research Hub International Journal

डिजिटल लायब्ररीची वैशिष्ट्ये :

डिजिटलाइज्ड ग्रंथालयाला डिजिटल तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते आणि ते पारंपारिक आणि माध्यम संग्रहाचे संयोजन असते. म्हणून ते कागद आणि इलेक्ट्रॉनिक साहित्य दोन्ही व्यापतात. डिजिटल ग्रंथालयामध्ये बहुतेक इलेक्ट्रॉनिक कागदपत्रे असतात, जी संदर्भ प्रकारची असतात.

- डिजिटल ग्रंथालय ही एक डिजिटल वस्तू आहे, जी मजकूर, ऑडिओ, व्हिडिओ, प्रतिमा आणि संख्यात्मक मल्टीमीडिया घटक असू शकतात.
- डिजिटल ग्रंथालय वापरकर्त्यांच्या कामाच्या ठिकाणाहून ॲक्सेस करता येते.
- डिजिटल ग्रंथालय औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षण प्रक्रियांना समर्थन देते.
- डिजिटल ग्रंथालय दुर्मिळ आणि महागड्या साहित्यासाठी रिमोट प्रदान करते डिजिटल लायब्ररीला मल्टीमीडिया किटसह चांगल्या प्रकारे चाचणी केलेली आणि प्रतिबंधित माहिती तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते.

डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापन :

डिजिटल ग्रंथालय ही एक वापरकर्ता-आधारित ग्रंथालय सेवा आहे जी वापरकर्त्यांना आवश्यक असलेल्या माहितीशी पूर्णपणे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने जोडते, स्त्रोत काहीही असो. डिजिटल ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन पारंपारिक ग्रंथालयाच्या व्यवस्थापनापेक्षा अनेक प्रकारे वेगळे असते. "वापरकर्त्यांपासून अंतर, विशिष्ट उत्पादन/सेवा वितरण यंत्रणा, तंत्रज्ञान आणि संघटना यासारखे घटक वेगवेगळ्या प्रकारे नियोजित आणि व्यवस्थापित केले पाहिजेत, परंतु ग्राहक केंद्रित व्यवस्थापनाच्या मूलभूत संकल्पनांमध्ये खोलवर बदल झालेला नाही" (पॉवेल, १९९४, पृष्ठ २६०). डिजिटल ग्रंथालयाला सेवांच्या व्यवस्थापनात ग्रंथालय व्यावसायिकांना भेडसावणाऱ्या तीन प्रमुख समस्या म्हणजे खर्च वसुली, कॉपीराइट समस्या आणि प्रशिक्षण. डिजिटल युगात ग्रंथपालाने हे निश्चित केले पाहिजे की डिजिटल ग्रंथालयाला चालविण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाद्वारे होणारा सततचा खर्च वाढीव निधी किंवा वापरकर्त्यांकडून शुल्क आकारून कसा वसूल करायचा. कॉपीराइट समस्या हाताळल्या जात असताना, कोणतीही कॉपी-लिखित सामग्री डिजिटल लायब्ररीमध्ये ठेवता येत नाही. सतत प्रशिक्षणासाठी पैसे आणि वेळेची वचनबद्धता आवश्यक असते, तरीही डिजिटल ग्रंथालयाच्या यशाची हमी देण्यासाठी व्यवस्थापक करू शकणारा हा सर्वात महत्त्वाचा बदल आहे. या समस्या टाळता कामा नयेत आणि व्यवस्थापकांना पारंपारिक व्यवस्थापन धोरणांवर पुनर्विचार करावा लागेल. या आणि इतर समस्या हाताळण्यासाठी आणि डिजिटल ग्रंथालयाचे यशस्वीरित्या व्यवस्थापन करण्यासाठी, व्यवस्थापकांना नवीन साधने आणि नवीन तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते.

डिजिटल संसाधनांचे डिझाइन आणि व्यवस्थापन :

डिजिटल ग्रंथालयाच्या डिझाइन आणि व्यवस्थापनात खालील पायऱ्यांचा समावेश आहे

- पायाभूत सुविधांचे नियोजन: त्यासाठी आयटी घटकांची आवश्यकता आहे, फर्निचर, जागा इ.

Research Hub International Journal

- माहिती संसाधन नियोजन.
- माहिती मिळविण्याच्या पद्धती आणि तंत्रे.
- माहिती संसाधन विकासासाठी अवलंबल्या जाणाऱ्या पद्धती.
- मनुष्यबळ.
- आर्थिक बॅकअप

ग्रंथपालांसाठी आव्हाने :

- **विशेष कर्मचारी वर्ग :** ज्या संस्थेकडे डिजिटल ग्रंथालय डिझाइन आहे त्यांच्याकडे जाणकार आणि कुशल कर्मचारी असणे आवश्यक आहे. त्यांच्याकडे डिजिटल उपकरणे हाताळण्याचे तांत्रिक ज्ञान देखील आहे तसेच डिजिटल माहिती देखील आहे. डिजिटल ग्रंथालयात व्यवस्थापनाला व्यावसायिक आणि कुशल कर्मचाऱ्यांसमोर ग्रंथालयाला अपडेट ठेवण्यासाठी आणि नवीन उपक्रम राबविण्याचे आव्हान आहे. ग्रंथालय व्यावसायिकांना आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या डिजिटल वातावरणात काम करण्यासाठी त्यांचे स्वतःचे ज्ञान आणि कौशल्य सतत अद्ययावत करण्याचे आव्हान देखील आहे.
- **शाश्वत निधी :** डिजिटल ग्रंथालयाला डिजिटल माहिती व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि वापरकर्त्यांना त्वरित प्रवेश प्रदान करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आर्थिक मदतीची आवश्यकता आहे. डिजिटल ग्रंथालयांसाठी निधी ही सर्वात सामान्य समस्या आहे आवश्यक निधीशिवाय व्यावसायिकांना ते प्रभावी माहिती व्यवस्थापित करण्यास, हस्तांतरित करण्यास आणि प्रसारित करण्यास सक्षम नाहीत
- **डिजिटल माहिती संसाधनांचे पुनर्प्राप्ती :** डिजिटल ग्रंथालयामधून वापरकर्त्यांना आवश्यक असलेली माहिती मिळविण्यासाठी पुनर्प्राप्ती प्रणाली आवश्यक आहेत. जरी मजकूर माहिती संसाधनांच्या बाबतीत ते तुलनेने सोपे असले तरी, चित्रे, ध्वनी आणि व्हिडिओंसाठी ते संशोधनाचा विषय असू शकते. काहीही असो, माहिती वापरकर्त्यांपर्यंत पोहोचवली पाहिजे. डिजिटल ग्रंथालयामध्ये काही प्रकारचे जतन यंत्रणा देखील असणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, आज जे उपलब्ध आहे ते उद्याही उपलब्ध आहे याची खात्री करण्याचे साधन असले पाहिजे.
- **बौद्धिक संपदा हक्कांचे संरक्षण :** कॉपीराइट आणि बौद्धिक संपदा हक्कांच्या समस्यांचे पालन करणे हे एक मोठे प्रशासकीय आव्हान आहे. ग्रंथालय व्यावसायिकांना या पैलूवर प्रकाशकांशी गांभीर्याने चर्चा करावी लागेल जेणेकरून काही यंत्रणा विकसित करता येतील वापरकर्ते, प्रकाशक तसेच लेखक दोघांनाही फायदेशीर ठरेल. प्रत्येक प्रवेशासाठी, सर्व्हरवरून डाउनलोड करण्यासाठी आणि प्रत्येक प्रकारच्या डिजिटल ग्रंथालयाला संग्रहासाठी वापरकर्त्यांकडून शुल्क आकारले जाऊ शकते.
- **डिजिटल लायब्ररीमध्ये योग्य व्यवस्थापन आणि प्रवेश नियंत्रण :** खऱ्या डिजिटल ग्रंथालयासाठी केवळ ऑनलाइन डिजिटलाइज्ड सामग्रीचा संघटित संग्रह आवश्यक नसतो, तर जगभरातील कायदेशीर वापरकर्त्यांना शक्य तितक्या मोठ्या प्रमाणात सामग्रीमध्ये प्रवेश करणे आणि वितरित करणे देखील आवश्यक असते. वितरणाचा अर्थ केवळ साइटवर प्रवेश नसतो, तर त्याचा अर्थ सदस्यता घेणाऱ्या

Research Hub International Journal

संस्थेच्या प्रमाणीकृत सदस्यांना त्यांच्या भौतिक स्थानाकडे दुर्लक्ष करून प्रवेश देणे असा देखील आहे. सर्व्हरसाइड सॉफ्टवेअर आता उपलब्ध आहे जे सर्व्हरला योग्य व्यवस्थापनासह किंवा त्याशिवाय माहिती वितरित करण्यासाठी कॉन्फिगर करण्यास अनुमती देते. ऑनलाइन डिजिटल सामग्रीचे बहुतेक विक्रेते त्यांच्या उत्पादनांना पासवर्ड प्रमाणीकरणास समर्थन देतात. CGI स्क्रिप्टिंग/प्रॉक्सी सर्व्हरचा वापर सबस्क्राइब करणाऱ्या संस्थेला त्यांच्या सर्व्हरवरून वापरकर्त्यांना प्रमाणीकृत करण्याची आणि नंतर विक्रेत्यांना ते खात्री देऊन पाठवण्याची परवानगी देतो की त्यांचे लॉग-इन स्थान काहीही असो, ते प्रत्यक्षात कायदेशीर वापरकर्ते आहेत.

- **बँडविड्थ समस्या** : डिजिटल ग्रंथालय ही मल्टीमीडिया उत्पादने आहेत जसे की, मजकूर, ध्वनी, ग्राफिक्स, चित्रे, छायाचित्रे, व्हिडिओ क्लिप्स, इ. ज्यांना बँडविड्थचा सखोल वापर आवश्यक आहे. भारतासारखे विकसनशील देश. शिवाय, अधिक लोकांकडून डेटा हस्तांतरित करण्यासाठी नेटवर्कचा वाढता वापर नेटवर्क ट्रॅफिकवरील भार वाढवेल. जर त्यात पूर्ण-मजकूर मल्टीमीडिया दस्तऐवज समाविष्ट असेल तर हस्तांतरित केलेल्या आकारामुळे हे आणखी वाढेल. साधा मजकूर फक्त थोड्या प्रमाणात जागा घेतो, तर चित्रे आणि ग्राफिक्स अधिक घेतात, व्हिडिओ आणि ध्वनी फायली खरोखरच जागेसाठी भुकेल्या असतात ज्या जास्त जागा प्रसारित करण्यास वेळ मागतात.
- **जतन करण्याच्या समस्या :** ई-संसाधनांद्वारे माहिती तयार करणे, हाताळणे, प्रसारित करणे आणि वाढत्या सोयीस्करतेने शोधणे सक्षम करणे, या माहितीचा प्रवेश जतन करणे एक मोठे आव्हान आहे. जर डिजिटल माहितीचे जतन सक्रियपणे केले नाही तर बदलत्या तंत्रज्ञान प्लॅटफॉर्म आणि मीडिया अस्थिरतेमुळे माहिती दुर्गम होईल.
- **संधी :** डिजिटल वातावरणात ग्रंथपालांना अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते, परंतु त्यांच्यासाठी संधी अधिक आहेत. आजकाल वापरकर्ते माहिती मिळविण्यासाठी माध्यमे बदलू शकतात, जेणेकरून ते त्यांच्या डेस्कटॉप पीसीवर कमांड टाइप करू शकतील आणि जगभरात पसरलेल्या असंख्य डेटाबेसमध्ये प्रवेश करू शकतील. आधुनिक डिजिटल ग्रंथालयाद्वारे वापरकर्त्याने माहिती अधिक जलद आणि सोयीस्कर पद्धतीने मिळवावी. चुंबकीय डेटा स्टोरेज सिस्टमचा शोध जेणेकरून मोठ्या प्रमाणात डेटा लहान जागेत आणि संगणकीय वाचनीय स्वरूपात संग्रहित करता येईल. दूरसंचार नेटवर्कद्वारे मोठ्या प्रमाणात डेटा प्रसारित करण्याच्या पद्धतींचा विकास. डिजिटल ग्रंथालयाला व्यवस्थापनात खालील संधी :

➢ माहिती डिजिटल पद्धतीने जतन केली जाऊ शकते आणि म्हणूनच जास्त मागणी असलेल्या आणि वारंवार वापरल्या जाणाऱ्या वस्तूंवर त्वरित प्रवेश मिळतो

➢ बौद्धिक नियंत्रणासह नवीन शोध साधने आणि समर्थन शोध क्षमता

➢ ग्रंथसूची साधनांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी दुवे प्रदान केले जातात

➢ आकार, तीक्ष्णता, रंग, कॉन्ट्रास्ट आवाज कमी करणे इत्यादी बाबतीत डिजिटल प्रतिमांमध्ये वाढ सक्षम करून मजकूर आणि प्रतिमांचे हाताळणी सुधारली जाते

➢ डिजिटल संसाधनांचे डुप्लिकेशन सोपे आहे

➢ अधिक सुलभ स्वरूपात सरोगेट सादर करताना नाजूक/मौल्यवान मूळ संवर्धन करण्याची नवीन क्षमता

Research Hub International Journal

प्रदान केली जाते.

- वाचन साहित्याचा महत्त्वपूर्ण वस्तुमान सादर करून अध्यापन साहित्यात एकात्मता आणण्याची क्षमता प्रदान केली जाते.
- वितरणाचा भार किंवा खर्च कमी केला जातो.
- अद्वितीय संग्रहांच्या व्यापक
- इंटरनेट किंवा इंट्रानेटद्वारे ग्रंथालय संसाधनांचा आणि वेब-आधारित संसाधनांचा वापर वाढला आहे, ज्यामुळे इंटरनेटच्या कोणत्याही भागातून तसेच त्वरित माहिती प्राप्त करणे किंवा हस्तांतरित करणे सोपे होते
- दूरस्थपणे ठेवलेल्या साहित्यांना कार्यक्षम आणि अखंड प्रवेश प्रदान करून लायब्ररींमध्ये संसाधन सामायिकरणास समर्थन देते.
- पूर्वी प्रवेश केलेल्या संसाधनांचा इलेक्ट्रॉनिक संग्रह/इतिहास ठेवण्याची क्षमता आहे
- अनेक ग्रंथालये ग्रंथसूची डेटाबेस, सारांश, पूर्ण मजकूर जर्नल्स आणि अगदी ई-पुस्तके ऑनलाइन प्रवेशासाठी एक संघ किंवा संघ तयार करण्याची शक्यता आहे, फक्त नाममात्र रक्कम खर्च करून...

डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापनात ग्रंथपालांची भूमिका :

डिजिटल युगात ग्रंथालये पारंपारिक पद्धतीने प्रतिमा, फोटो, मजकूर, ध्वनी आणि माहितीच्या इतर डिजिटल स्रोतांकडे वळत आहेत, या प्रकारच्या संग्रहाचे आयोजन आणि व्यवस्थापन करणे सोपे काम नाही. डिजिटल ग्रंथालयासाठी डिजिटल संग्रह तसेच व्यावसायिक कौशल्ये आवश्यक आहेत. डिजिटल ग्रंथपालांना मोठ्या प्रमाणात डिजिटलायझेशन, स्टोरेज, प्रवेश, डिजिटल ज्ञान खाणकाम, डिजिटल संदर्भ सेवा, इलेक्ट्रॉनिक माहिती सेवा, शोध समन्वय आणि संग्रह आणि त्याची प्रवेश व्यवस्थापित करणे यासारख्या विशेष कौशल्यांची आवश्यकता आहे. डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापनात ग्रंथपाल डिजिटल स्वरूपात अमूर्त, अनुक्रमणिका, पूर्ण-मजकूर डेटाबेस, ध्वनी आणि व्हिडिओ रेकॉर्डिंगसह संगणक-माहिती सहज प्रवेश करण्यात गतिमान भूमिका बजावतात. ग्रंथालय व्यावसायिक इलेक्ट्रॉनिक माहिती वातावरणात काम करत आहेत, त्यांना ज्ञान आणि कौशल्यांचे संतुलन आवश्यक आहे.

उद्दिष्ट : भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील समस्येचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

संशोधनात्मक अभ्यास अनुभवजन्य संशोधनावर आधारित आहे ज्याचे स्वरूप वर्णनात्मक आहे. सर्व डेटा दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. पुस्तके, संशोधन जर्नल्स, लेख, ई-जर्नल्स, भारतातील उच्च शिक्षणावरील अहवाल, उच्च शिक्षणावरील अखिल भारतीय सर्वेक्षण, पंचवार्षिक योजना आणि दस्तऐवज, यूजीसी अहवाल यांच्या मदतीने डेटा/माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

उच्च शिक्षणाचे महत्त्व :

Research Hub International Journal

कोणत्याही देशाच्या शाश्वत विकासासाठी उच्च शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखालील शिक्षण आयोगाचा (१९६४-६६) अहवाल सहजीवन संबंधांचे प्रतीक होता. शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास यांच्यातील संबंध. डॉ. एस. राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखालील विद्यापीठ शिक्षण आयोगाने (१९४८-४९) भारतीय उच्च शिक्षणाच्या भविष्याचा पाया मांडला. उच्च शिक्षणात सामान्यतः पदवीपूर्व, पदव्युत्तर पदवी आणि प्री-डॉक्टरेट आणि डॉक्टरेट कार्यक्रमांचा समावेश असतो. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) नुसार, उच्च शिक्षण लोकांना मानवतेसमोरील गंभीर सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक समस्यांवर चिंतन करण्याची संधी प्रदान करते. ते विशेष ज्ञान आणि कौशल्यांच्या प्रसाराद्वारे राष्ट्रीय विकासात योगदान देते. म्हणूनच ते जगण्यासाठी एक महत्त्वाचा घटक आहे. शैक्षणिक पिरॅमिडच्या शिखरावर असल्याने, शिक्षण व्यवस्थेसाठी शिक्षक निर्माण करण्यातही त्याची महत्त्वाची भूमिका आहे. या क्षेत्राचे पुढे तांत्रिक आणि तांत्रिक नसलेले शिक्षण असे वर्गीकरण करता येते. उच्च शिक्षण हे शालेय पातळीच्या पलीकडे शिक्षण म्हणून गृहीत धरले जाते. विद्यापीठात किंवा महाविद्यालयात किंवा संस्थेत त्याचे स्थान आहे. तर, यूजीसी हा एक छत्री नियमन आहे जो पदवी देणाऱ्या कोणत्याही संस्थेचे नियमन करतो.

११ व्या योजनेच्या दस्तऐवजात भारतातील उच्च शिक्षणाच्या विस्ताराला महत्त्व देण्यात आले आहे. ११ व्या योजनेचा मुख्य उद्देश "विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन प्रणालीमध्ये आवश्यक शैक्षणिक सुधारणांसह, समावेशकता, गुणवत्ता आणि संबंधित शिक्षणासह उच्च शिक्षणात प्रवेशाचा विस्तार" आहे. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत देश देशाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवी भांडवलाचा बौद्धिक भांडवलाचा साठा तयार करतो आणि त्याचे भविष्य घडवतो यावर भर देण्यात आला. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत असा अंदाज होता की २०२० पर्यंत विकसित अर्थव्यवस्था आणि अगदी चीनमध्येही सुमारे ४ कोटी अत्यंत कुशल कामगारांची कमतरता भासेल, तर उच्च शिक्षणाच्या सध्याच्या अंदाजांवर आधारित, २०२० मध्ये भारतात पदवीधरांची काही अतिरिक्त संख्या दिसून येण्याची शक्यता आहे. भारतात विविध प्रकारच्या उच्च शैक्षणिक संस्था कार्यरत आहेत. संसदेच्या कायद्याद्वारे स्थापन झालेल्या विद्यापीठांना केंद्रीय विद्यापीठे म्हणून ओळखले जाते आणि राज्य विधिमंडळांनी त्यांना राज्य विद्यापीठे. ज्या विद्यापीठांना केंद्र सरकारच्या अधिसूचनेद्वारे पदवी प्रदान करण्याचा अधिकार देऊन विद्यापीठाचा दर्जा देण्यात आला आहे त्यांना अभिमत विद्यापीठे म्हणतात. संसदेने उच्च शैक्षणिक संस्था म्हणून मान्यता दिलेल्या प्रतिष्ठित संस्थांना राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था म्हणून ओळखले जाते. या संस्था सरकारी अनुदानित, विनाअनुदानित आणि सार्वजनिक-खाजगी दोन्ही असू शकतात.

उच्च शिक्षणातील समस्या आणि आव्हाने :

- **अप्रभावी नेतृत्व** : शैक्षणिक उत्कृष्टता शिक्षण, संशोधन आणि शैक्षणिक प्रशासन या सर्वांमध्ये एकात्मिक क्षमता कौशल्यांची आवश्यकता असते. परंतु, विद्यापीठांचे कुलगुरू/संस्थापक आणि त्यांना पाठिंबा देणारे मानव संसाधन नेते यांच्यात ही क्षमता नसते. निवडीसाठी मुलाखती बहुतेकदा कामचुकार असतात, वरिष्ठ पदांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी फक्त ३० मिनिटे उमेदवाराच्या मागील अनुभवावरच त्यांच्या शैक्षणिक नेतृत्वाच्या गुणांचे मूल्यांकन करण्यासाठी कोणतेही अग्रगण्य प्रश्न नाहीत.
- **अध्यापन गुणवत्ता :** शिक्षक त्यांना नियुक्त केलेल्या कामासाठी चांगले प्रशिक्षित आणि पात्र नाहीत

Research Hub International Journal

काही महाविद्यालयांमध्ये तरुण पदवीधरांना प्राध्यापक म्हणून नियुक्त केले जाते ज्यांना कोणताही अनुभव किंवा ज्ञान नाही.

- **राजकीय घटक :** राजकीय प्रभाव ही देखील एक ‘वाईट गोष्ट आहे आणि उच्च शिक्षणासोबत एक समस्या आहे.सध्या विद्यापीठांच्या प्रशासकीय मंडळांमध्ये प्रमुख भूमिका बजावणारे प्रबळ राजकीय नेते, कारण बहुतेक संस्था त्यांच्या मालकीच्या आहेत, ज्या शिक्षण (अनुदानित-अनुदानित) देतात. ते विद्यार्थ्यांच्या उर्जेचा त्यांच्या राजकीय हेतूंसाठी गैरफायदा घेतात.
- **नैतिक मुद्दे :** तरुण पिढीला त्यांच्या देशाची सेवा करण्यात रस नाही आणि त्यांना फक्त नोकरी आणि भरमसाठ पगाराचे पॅकेज घेण्यात अधिक रस आहे. तरुण पिढीचा ‘असंतोष आणि बंड’ हा क्षय पावत चाललेल्या मूल्यव्यवस्थेचा परिणाम आहे.
- **शिक्षणातील भ्रष्टाचार :** भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार शिक्षणाचा दर्जा खालावत चालला आहे. देशांतर्गत काळ्या पैशाला चालना देणाऱ्या प्रमुख घटकांपैकी हा एक आहे. व्यवस्थापनाला अंधारात पैसे देणे आणि प्रवेश मिळवणे वाढत आहे. काही खाजगी शाळांमध्ये ‘खात्यात पूर्ण पगार मिळवा, व्यवस्थापनाला काही भाग कोऱ्या स्वाक्षरी केलेल्या धनादेशाने परत द्या’ ही पद्धत देखील आहे.
- **आर्थिक अडचणी:** विद्यार्थ्यांची संख्या सामान्य वर्गातून येत आहे; अनेक घोडी स्वतःसाठी जीवनाच्या किमान गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत. वाढत्या बक्षिसांमुळे आर्थिक संकटे वाढली आहेत, विलासाच्या वस्तूंवर पैसे खर्च करण्याच्या सवयी वाढत आहेत, लोकसंख्या, अन्न पुरवठ्याचे कमी वय, भ्रष्टाचार, स्वार्थी इत्यादी कारणांमुळे विद्यार्थी त्यांच्या शैक्षणिक खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी अर्धवेळ नोकरी करतात आणि नोकरी आणि महाविद्यालयीन/विद्यापीठ शिक्षण यामध्ये त्यांचे लक्ष विभाजित करावे लागते.
- **अभ्यासक्रमातील अडचणी:** उद्योगांच्या समकालीन गरजा विचारात न घेता अभ्यासक्रमात सुधारणा बऱ्याचदा केल्या जातात. महाविद्यालयांमध्ये कोणकोणत्या विषयांमध्ये विविधता आढळते.
- **खाजगीकरण:** खाजगीकरण ही देखील उच्च शिक्षणासमोरील एक मोठी समस्या आहे. केवळ खाजगीकरणाने ही समस्या सुटणार नाही. तुम्हाला तरुण विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती आणि नवीन कौशल्ये शिकण्याची संस्कृती जोपासण्याची गरज आहे.

भारतातील उच्च शिक्षण गंभीर आर्थिक संकटात सापडले आहे :

एकीकडे वाढत्या खर्चामुळे आणि व्यवस्थेच्या वाढत्या गरजांमुळे गुणवत्ता, प्रमाण आणि समानता परिमाण पूर्ण करण्यासाठी आणि दुसरीकडे सार्वजनिक अर्थसंकल्पीय संसाधनांच्या तरतुदी कमी होत आहेत. विद्यापीठांना अध्यापन, संशोधन आणि सेवांचे मुख्य ध्येय पूर्ण करण्यासाठी तसेच ग्लोबल युनिव्हर्सिटी रँकिंगमध्ये चांगल्या पदांसाठी स्पर्धा करण्यासाठी वित्तपुरवठा आवश्यक आहे. उच्च शिक्षणासाठी वित्तपुरवठा करण्याचे तीन प्रमुख स्रोत ओळखले जाऊ शकतात. पहिला म्हणजे राज्य वित्त (केंद्रीय आणि प्रांतीय). दुसरा स्रोत - धर्मादाय आणि परोपकारी गैर-सरकारी स्रोतांमधून येतो. तिसरा स्रोत म्हणजे नफा मिळवणारे गैर-सरकारी वित्त, देशांतर्गत आणि परदेशी दोन्ही.

आर्थिक व्यवस्थापनाच्या प्रभावी व्यवस्थापनासाठी खालिल धोरण अवलंबता येईल :

- अर्थव्यवस्थेचे उपाय (आयसीटीचा वापर आणि संसाधनांचे वाटप).
- खर्च प्रभावीपणा (विद्यार्थ्यांचे ऑप्टिमायझेशन प्रवेश, कर्मचारी संरचनेचे तर्कसंगतीकरण आणि पदव्युत्तर विद्यार्थी आणि शिक्षण अध्यापनासाठी संशोधकांच्या सेवांचा वापर).
- संसाधनांचे एकत्रीकरण (शुल्काची पुनर्रचना, परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करणे, सल्लागारी कार्य आणि प्रायोजित संशोधन वाढवणे, व्यावसायिक प्रगती ऑफर करणे आणि उद्योगासाठी सतत शिक्षण कार्यक्रम सुरू ठेवणे आणि परोपकारी योगदान आणि माजी विद्यार्थ्यांच्या देणग्यांना प्रोत्साहन देणे).

उच्च शिक्षणात शिकण्याचे उदयोन्मुख ट्रेंड :

आज ऑनलाइन शिक्षणाचे ट्रेंड प्रचंड आहेत आणि ते खूप वेगाने वाढत आहेत. कोविडच्या साथीच्या काळात दररोज काही नवीन ट्रेंड उदयास येत आहेत ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांना चांगले शिक्षण तंत्र प्रदान केले जाते. मोबाइल शिक्षण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीची पीडीए, स्मार्ट फोन आणि मोबाईल फोन सारख्या वैयक्तिक पॉकेट डिव्हाइसवर शैक्षणिक सामग्री मिळवण्याची किंवा प्रदान करण्याची क्षमता. क्लाउड आधारित ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली इंटरनेटवर होस्ट केल्या जातात आणि सेवा प्रदात्याच्या साइटवर लॉग इन करून सहजपणे प्रवेश करता येतात. मायक्रो लर्निंग हा लहान, अतिशय विशिष्ट टप्प्यात विद्यार्थ्यांना शिकवण्याचा आणि सामग्री वितरित करण्याचा एक मार्ग आहे. शिकणारे काय शिकत आहेत आणि ते केव्हा शिकत आहेत यावर नियंत्रण ठेवतात. इंटरनेट ऑफ थिंग्ज हे आपल्या सभोवतालच्या भौतिक गोष्टी किंवा वस्तूंचे सतत वाढणारे नेटवर्क आहे ज्यामध्ये इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीसाठी आयपी पत्ता आणि या कनेक्ट केलेल्या वस्तू आणि इतर इंटरनेट सक्षम डिव्हाइस आणि सिस्टममध्ये होणारा संवाद असतो. यामध्ये डेस्कटॉप, लॅपटॉप, स्मार्ट फोन, टॅब्लेट इत्यादी पारंपारिक गोष्टीच नव्हे तर इंटरनेटद्वारे बाह्य वातावरणाशी संवाद साधण्यासाठी आणि संवाद साधण्यासाठी एम्बेडेड तंत्रज्ञानाचा वापर करणाऱ्या इतर सर्व गोष्टींचा समावेश आहे. ॲडॉप्टिव्ह ऑनलाइन शिक्षण संगणकांना परस्परसंवादी शिक्षण उपकरण म्हणून वापरते. या पद्धती प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या अद्वितीय शिक्षण गरजांनुसार मानवी आणि मध्यस्थ संसाधनांचे वाटप व्यवस्थित करतात. व्हिडिओ ई लर्निंग हा एक प्रकारचा शिक्षण आहे व्हिडिओ पाहून शिकणाऱ्याला सामग्री समजण्यास मदत करतो.

निष्कर्ष :

सन २०३० च्या अखेरीस शाश्वत विकास उद्दिष्टांनुसार दर्जेदार शिक्षणाची कल्पना केलेली स्थिती साध्य करण्यासाठी राष्ट्राला अधिक संरचित आणि समग्र दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. दर्जेदार शिक्षण प्रदान करण्याचे आव्हान शिक्षण हे उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या सर्व स्तरांवर परिवर्तनात्मक आणि नाविन्यपूर्ण हस्तक्षेपांवर अवलंबून आहे. शिवाय, भारत उच्च शिक्षणासाठी एक प्रादेशिक केंद्र बनत आहे, जगभरातील जागतिक विद्यार्थ्यांना आकर्षित करत आहे, शिक्षणाला आंतरराष्ट्रीय आयाम प्रदान करण्यासाठी सर्वोत्तम पद्धतींचा वारसा टिकवून ठेवण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षकाचे लक्ष वेधण्यात ट्रेंड्सची मोठी भूमिका असते. आयसीटी आर्किटेक्चर जे 'प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता' वाढवेल ते विद्यार्थ्यांसाठी निवडीला प्रोत्साहन देऊ शकते आणि शिक्षकांसाठी

Research Hub International Journal

नवोपक्रम अभ्यासक्रमाच्या वितरणातील 'विद्यमान कमतरता' दूर करण्यास सक्षम करू शकते.

संदर्भ :

- Dr. MabunniShaik. (2021). Digital Transformation of Higher Education in India: Trends. Educational Resurgence Journal , 3, 1-10.
- Kakati, M. (2018). Latest Trends in Higher Education in India: A Study. Addaiyan Journal of Arts, Humanities and Social Sciences , 1 (1), 61-68.
- Pujar, D. U. (2014). Trends in Growth of Higher Education in India. IOSR Journal of Economics and Finance , 2 (6), 1-4.
- Singh, W. (2018). Higher Education in India: Issues and Challenges. Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education , 15 (5), 567-570.
- Thompson, K. (2021). Trends in education technology in higher education. Australasian Journal of Educational Technology , 37 (3), 1-4.

Research Hub International Journal